

«الموجز الصغير في المنطق» یا «منطق عيون الحكمة»

رفع یک ابهام تاریخی^۱

زینب برخورداری^۲

دکتر احد فرامرزی قراملکی

استاد دانشگاه تهران

چکیده

نقش ابن سینا در تحول و توسعه منطق ارسطویی انکارناپذیر است. بررسی دقیق این نقش و ترسیم جایگاه شیخ‌الرئیس در تاریخ علم منطق محتاج دستیابی به تمامی میراث منطقی وی است. بخش قابل توجهی از آثار شیخ در این زمینه به صورت دست‌نویس باقی مانده است. برخی گزارش‌ها از این نسخ غیرقابل اعتماد و مبهم‌اند. بازشناسی آثار و ارائه‌ی گزارش صحیح از آن‌ها در برخی از موارد در گرو تصحیح آن‌هاست. اطلاعاتی که درباره آثاری چون *عیون‌الحکمه*، *الموجز‌الصغیر فی المنطق* و *الإشارة الی علم المنطق* در فهرس موجود است، ناقص، خطا و مبهم است. *عیون‌الحکمه* با اثر دیگری به همین نام و از مولف دیگری، خلط شده و آن را با *الموجز‌الصغیر فی المنطق* در اضافاتی متفاوت دانسته‌اند. این اضافات در واقع متعلق به رساله دیگری از ابن‌سینا با نام *تعالیق فی المنطق* یا *الإشارة الی علم المنطق* است. منطق *عیون‌الحکمه* همان *الموجز‌الصغیر فی المنطق* است که به علت اهمیت به صورت مستقل بازنویسی شده و نام *الموجز* به خود گرفته است.

واژگان کلیدی

ابن سینا، منطق، تصحیح *عیون‌الحکمه*، *الموجز‌الصغیر فی المنطق*، *تعالیق فی المنطق*

۱- تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۷/۱۵؛ پذیرش نهایی مقاله: ۸۸/۱۲/۱۵

Barkhordariz@ut.ac.ir

۲- دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات دانشگاه تهران

ابن‌سینا جایگاه تاریخی مؤثر و مهمی در رشد منطق دوره اسلامی دارد و منطق‌دانان پس از وی، غالباً از آثارش متأثر بوده‌اند. شیخ‌الرئیس علاوه بر ایجاد تحول ساختاری و داشتن دغدغه سامان‌بخشی جدید به مباحث منطقی، نوآوری‌های فراوانی در این زمینه داشته است؛ به همین جهت وی را آغازگر منطق دو بخشی دانسته‌اند (فرامرزی قراملکی، ۱۳۷۳، ص ۱۳). وی با وجود این که منطق ارسطویی را کامل می‌داند و معتقد است تا آن زمان چیزی بر آن افزوده نشده (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ هـ.ج.، ص ۱۱۴)، خود منشأ تحول در این منطق بوده است.

حصر توجه به آثار چاپ شده ابن‌سینا موجب تحویلی‌نگری در شناخت میراث منطقی و جایگاه بوعلی در تاریخ منطق و دریافتی ناقص است.

از میان آثار منطقی ابن‌سینا غالباً دو اثر *اشارات* و *شفاء*، مورد توجه، تحلیل و شرح قرار گرفته‌اند و در باب آراء منطقی شیخ‌الرئیس، غالباً به این دو اثر و احیاناً منطق *نجات* ارجاع داده می‌شود. بدیهی است که برای دانستن دقیق نظرات شیخ و فهم مرادات او از مطالعه نظام مند آثار منسوب به او و بررسی ترتب تاریخی آن‌ها در راستای بازشناسی اعتبار این آثار و صحت انتساب آن‌ها به او گریزی نیست. چه بسا رساله‌های کوتاهی گره‌گشای فهم مسائل مبهم *اشارات* و *شفاء* باشد. با این وجود آثار منطقی متعددی از ابن‌سینا تاکنون به صورت دست‌نویس و ناشناخته باقی مانده است.

دستیابی به مجموعه نظرات منطقی ابن‌سینا مستلزم شناخت همه آثار وی است و گام پیشین شناخت آثار منطقی، شناسایی نسخه‌های مربوط به این آثار است. از این رو تا کنون عده‌ای به گزارش آثار بر جای مانده از بوعلی همت گماشته‌اند. این گزارش‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. فهرستی از آثار شیخ‌الرئیس در گزارش‌هایی مربوط به احوال و آثار دانشمندان آمده است. آثاری مانند *عیون الانبیا فی طبقات الاطباء و الذریعه* از این شمارند. دسته دیگر تکنگاری‌های مستقل است که به گزارش همه آثار ابن‌سینا می‌پردازد. این گزارش‌ها غالباً با توجه به اطلاعاتی که از دسته نخست به دست آمده، تهیه و

تنظیم شده‌اند. این گونه فهرست‌نگاری از آثار شیخ‌الرئیس نخستین بار توسط جورج شحاته قنواتی با عنوان *مؤلفات ابن‌سینا* صورت گرفت که در سال ۱۳۳۰ به چاپ رسید. پس از وی یحیی مهدوی، *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا* را به سال ۱۳۳۳ منتشر کرد. بررسی نظام‌مند دیگری با عنوان *کتابشناسی جامع ابن‌سینا* به اهتمام دکتر محسن کدیور از این دسته بوده که در دست انتشار است. علاوه بر دو گونه فهرست‌نگاری که ذکر شد، گزارش برخی از آثار ابن‌سینا در فهرست کتابخانه‌هایی که نسخی از آثار را در اختیار دارند، آمده است.^۱ گاهی گزارش فهرست نگاران از این آثار، با وجود اهمیت فراوانی که دارد، قابل اعتماد نیست و مواضع ابهام در شناخت پاره‌ای از آثار وجود دارد؛ چرا که غالباً بر مبنای مطالعه دقیق آثار تهیه نشده‌اند. همین امر سبب شده است گزارش‌ها ناقص و در مواردی خطا باشند. تصحیح فهرست‌نگاری‌ها به طوری که قابل اعتماد و ارجاع باشند، مستلزم تصحیح آثار و احیای آن‌هاست و بسیاری از خطاهای موجود تا زمان تصحیح پوشیده خواهند ماند. در میان آثار ابن‌سینا آثاری چون *عیون الحکمه، الموجز الصغیر فی المنطق و الاشارة الی علم المنطق یا تعالیک فی المنطق*، از حیث انتساب به ابن‌سینا و نیز از حیث تمایز و تداخل با یکدیگر محتاج بررسی‌اند. چنانچه خواهد آمد، گزارش‌ها در خصوص این سه اثر دارای تشویش، ابهام و تناقض می‌باشد. بازشناسی این آثار و بررسی صحت و سقم یکی بودن آن با یکدیگر، همچنین تفکیک متون آن‌ها، مسئله‌ای است که این مقاله به آن می‌پردازد.

ضرورت تحقیق

سه نکته زیر اهمیت بازشناسی آثار منطقی ابن‌سینا را آشکار می‌سازد:

۱- مانند فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک که زیر نظر ایرج افشار و محمد تقی دانش پژوه و با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی گرد آوری و تنظیم شده‌اند.

۱- اهمیت ابن‌سینا در منطق اسلامی تا جایی است که رشد منطق در دوره اسلامی، در واقع، شرح، بسط و تعلیقاتی است که بر منطق ابن‌سینا صورت گرفته است. منطق‌نگاری نُه بخشی در دوره اسلامی، غالباً تلخیص شفای بوعلی و یا متأثر از آن است و منطق‌نگاری دویزده بخشی نیز تحت تأثیر *اشارات* ابن‌سینا و تداوم آن است. از این رو ناشناخته ماندن آثار منطقی ابن‌سینا موجب نشناختن منطق دوره اسلامی است.

۲- ابن‌سینا از نوجوانی با منطق آشنایی داشته و در آن اندیشیده و آثاری را بر جای گذاشته است. وی در آثار مختلف خود، دیدگاه‌های خاصی را مطرح می‌کند. عدم احیا و بازشناسی مجموعه آثار وی سبب می‌شود که تحویلی‌نگرانه منطق ابن‌سینا را به *منطق شفا* و *اشارات* فروکاهیم. تصویری ناقص از میراث منطقی ابن‌سینا، راه را بر فهم صحیح آن خواهد بست.

۳- فرض تحول در اندیشه ابن‌سینا فرضی معقول است؛ چرا که اندیشه ابن‌سینا در طول زمان شکل گرفته است، ترمیم، تحول، تکامل‌یافته و احیاناً حک و اصلاح شده است. فرآیند تحول اندیشه سینوی در منطق و ترسیم مراحل دقیق آن پژوهشی مهم در تاریخ منطق است که شرط لازم آن احیا و کشف ترتب تاریخی آثار منطقی بوعلی است.

بنابراینچه ذکر شد بازشناسی، تفکیک و احیا آثار منطقی شیخ‌الرئیس ضروری می‌نماید. از آن جا که مواضع ابهام مورد بحث در این مقاله به دو اثر *الموجز الصغیر فی المنطق* و *عیون‌الحکمه ناظر است*، ابتدا گزارش فهرست‌نویسان در مورد این آثار آورده می‌شود آن گاه پس از نقد، به تحلیل مطلب پرداخته خواهد شد.

گزارش فهرست‌نگاران از *الموجز الصغیر فی المنطق*

ابن‌ابی‌اصیبیه (متوفای ۶۶۸) رساله *الموجز الصغیر فی المنطق* را منطق کتاب *نجات* انگاشته است (ابن‌ابی‌اصیبیه، ۱۹۶۵، مدخل *ابن‌سینا*). قنواتی این رساله را با

رساله‌ای کم و بیش هم نام از ابن‌سینا با عنوان *الموجز فی اصول المنطق* در آمیخته و شماره نسخه‌های هر دو اثر را یک جا آورده است^۱ (قنوتی، ۱۹۵۰، ص ۱۱۳-۱۱۴). مهدوی هر سه گزارش یاد شده را بررسی انتقادی می‌کند و بر آن است که رساله *الموجز الصغیر* رساله‌ای است که ابن‌سینا بر قسمت برهان آن سه فصل افزوده و آن را مجموعاً *منطق عیون‌الحکمه* نامیده است و این مطلب را با استناد به یکی از دست نوشته‌های اثر بیان می‌کند^۲. در ادامه دو نسخه^۳ را به عنوان نسخ این اثر معرفی کرده و نسخه‌های لیدن و واتیکان را نیز از نسخ این اثر به شمار آورده است (مهدوی، ۱۳۳۳، ص ۲۲۲). در گزارش‌های یاد شده نسبت *الموجز الصغیر فی المنطق* با *منطق نجات و الموجز و عیون‌الحکمه* مشخص نیست. نسخ این آثار با هم آورده شده‌اند.

گزارش فهرست‌نگاران از *عیون‌الحکمه*

در *النریعه*، اثر *عیون‌الحکمه* شامل سه بخش منطقیات، طبیعیات و الهیات معرفی شده و وجه تسمیه را منافع روحانی و جسمانی این اثر بیان کرده است. بنا به گزارش همین منبع، این اثر با حدیث نبوی مبنی بر فرقه فرقه شدن امت اسلامی خاتمه می‌یابد (تهرانی، ۱۳۴۳، ج ۱۵، ص ۳۸۱).

قنوتی نیز در *مولفات ابن‌سینا* نسخی را زیر عنوان *عیون‌الحکمه* می‌آورد (قنوتی، ۱۹۵۰، ص ۷۹). مهدوی ذکر می‌کند بر طبق آنچه در حاشیه برخی نسخ آمده است، شیخ با افزودن سه فصل به باب برهان *الموجز الصغیر فی المنطق* آن را *منطق عیون‌الحکمه* قرار داده است. وی می‌افزاید بیهقی (متوفای ۵۶۵) و القفطی (متوفای ۶۴۶). این اثر را جزء آثار شیخ ثبت نکرده‌اند ولی دیدگاه مهدوی آن

۱- استانبول، احمد ثالث به شماره ۳۴۴۷؛ استانبول، جارالله به شماره ۱۴۴۱ استانبول، نورعثمانیه به شماره ۴۸۹۴؛ آکسفورد به شماره ۱۰۴۴ (نسخه اخیر در فهارس آکسفورد یافت نشد).

۲- استانبول، دانشگاه، ۴/۷۵۵.

۳- *عیون‌الحکمه*، استانبول، جارالله به شماره ۱۴۴۰ و *تعالیق المنطق*، استانبول، دانشگاه به شماره ۷۵۵/۵.

است که شرح فخر رازی (متوفای ۶۰۶) بر آن و همچنین انتساب خط یکی از نسخ به بهمنیار (۳۸۰-۴۴۲) مؤید انتساب آن به ابن سینا است (مهدوی، ۱۳۳۳، ص ۱۸۳). وی در انتهای مطالب مربوط به این قسمت تصریح می کند که در کتابخانه‌های مجلس و ملک رساله‌هایی با همین نام و منسوب به ابن سینا وجود دارد که متفاوت از *عیون‌الحکمه* مذکور است (همو، ص ۱۸۵).

فهرست‌نگاران دست‌نویس‌های کتابخانه مجلس شورای ملی در ذیل *عیون‌الحکمه* به شماره ۲۷۰۲ این اثر را بخشی از منطق *عیون‌الحکمه* و شامل سه بخش منطقی، طبیعی و الهی دانسته‌اند که فخر رازی بر آن شرح زده است. این منبع به *النریعه* ارجاع داده است. همچنین در فهرست کتابخانه ارموی، دستنویسی به شماره ۳۷۷۵، *عیون‌الحکمه* منسوب به ابن سینا وجود دارد (حسینی/اشکوری، ۱۳۷۷، ص ۳۱۷).

عبدالرحمن بدوی در مقدمه‌اش بر *عیون‌الحکمه* توضیح می‌دهد که در واقع دو نام برای این اثر ذکر شده است. به گمان وی *الموجز* نام حقیقی آن و نام *عیون‌الحکمه* به سبب محتوای اثر بر آن اطلاق شده است. وی در ادامه ابراز تعجب می‌کند از این که ابن‌ابی‌اصیبعه در گزارش خود از آثار ابن‌سینا به گونه‌ای از *عیون‌الحکمه* نام می‌برد که گویی دو اثر مختلف است: «انما الغریب هنا ان ابن‌ابی‌اصیبعه ذکر الاسمین و کاتهما لکتابین مختلفین» (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ هـ، مقدمه مصصح).

عیون‌الحکمه پیش از این تصحیح و در دو مجموعه مجزا با عنوان *رسائل ابن‌سینا* و همچنین در مجلد مستقلی با عنوان *عیون‌الحکمه* در قسطنطنیه، استانبول، قاهره، تهران و قم به چاپ رسیده است (کدیور، ۱۳۷۷، ص ۲۵۹ و ۲۷۳؛ همو و نوری، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۴۰-۱۴۱).

بنابر آنچه گذشت گزارش‌های فهرست‌نویسان از آثار ابن‌سینا، از دو جهت با ابهام مواجه است؛ نخست ابهام در وجود دو اثر به نام *عیون‌الحکمه* از بوعلی و دیگر نسبت این اثر با *الموجز الصغیر فی المنطق*.

نقد و بررسی فهارس

مطالعه و بررسی دست‌نوشته‌ها می‌تواند درستی و دقت گزارش‌های یاد شده را نشان دهد و ابهام‌های مربوط را برطرف نماید.

صحت وجود دو اثر منطقی ابن‌سینا با نام عیون‌الحکمه

ابن‌ابی‌اصیبیه در *عیون‌الانباء فی طبقات الاطباء* در دو جای مختلف از *عیون‌الحکمه* نام می‌برد و تنها یکی را شامل سه بخش منطقیات، طبیعیات و الهیات می‌داند (*ابن‌ابی‌اصیبیه، ۱۹۶۵، ج ۲، ص ۵ و ۱۹*) و *مهدوی* نیز به وجود اثر دیگری با این نام اشاره می‌کند (*مهدوی، ۱۳۳۳، ص ۱۱۵*). اما از نظر عبدالرحمن بدوی، ابن‌ابی‌اصیبیه که دو اثر *عیون‌الحکمه* را به گونه‌ای نقل کرده است که موهم جداگانه بودن آن دو است، مرتکب اشتباه شده است. وی عواملی را که در این کج فهمی نقش داشته است بر می‌شمرد.^۲

مطالعه تطبیقی دست‌نویس‌ها نشان می‌دهد که شیخ‌الرئیس رساله‌ای با عنوان *عیون‌الحکمه* دارد که شامل سه بخش منطقیات، طبیعیات و الهیات است. این همان اثری است که فخر رازی بر آن شرح نوشته است و دست‌نویس‌های فراوان دارد.^۳ اما رساله دیگری با نام *عیون‌الحکمه* با موضوع منطق، به صورت تک‌نگاری وجود دارد که منسوب به ابن‌سینا است و در اثبات انتساب آن به ابن‌سینا داوری خواهد شد. از این اثر سه نسخه وجود دارد که عبارتند از:

۱- تهران، کتابخانه ملک ۴۶۴۴

۲- قم، کتابخانه میراث ارموی ۳۷۵۵

۳- تهران، کتابخانه مجلس ۲۷۰۲.

۱- مشخصات کامل دست‌نویس‌ها در منابع ذکر شده است.

۲- ر.ک. به: ابن‌سینا، ۱۴۰۰هـ مقدمه مصحح، ص ۲.

۳- ر.ک. به: رازی، ۱۴۰۰هـ.

دست‌نویس مورد استفاده فخر شباهت بسیار به نسخه شماره ۷۰۱۰/۱ دانشگاه تهران دارد ولی به هیچ وجه مربوط به نسخه ۲۷۰۲ کتابخانه مجلس نیست؛ از این رو شرح فخر رازی که در اثبات صحت انتساب این نسخه به ابن‌سینا مورد استناد واقع شده است، کاملاً نامربوط به این اثر است. صرف نظر از تفاوت‌هایی که بنابه رأی نویسندگان در ابتدا و انتهای نسخ دیده می‌شود و تفاوت‌های تصحیحی، منطق عیون‌الحکمه‌ای که شامل سه بخش منطقیات، طبیعیات و الهیات بوده و تألیف ابن‌سینا است، این چنین آغاز می‌شود: «کل لفظ لا ترید ان تدل بجزء منه علی جزء من معناه فهو لفظ مفرد» و با این جمله پایان می‌یابد «فیحس به الشیء فی العین مع العلم بکذب القول^۱. و منافع القیاسات الشعریه قریبه من منافع القیاسات الخطابیة. فانها انما یستعان بها فی الجزئیات من الامور دون الکلیات».

این اثر بیش و کم به شیوه نه بخشی سامان یافته است و مباحث ایساغوجی، مقولات عشر، کتاب العبارة، انالوطیقا الاولی شامل قیاس اقترانی استثنائی و خلف، استقراء، تمثیل، ضمیر، انالوطیقا الثانی شامل برهان، قیاسات جدلی، قیاسات مغالطی، قیاسات خطابی و شعری را در بر می‌گیرد. اما سه نسخه دیگر معرفی شده از عیون‌الحکمه، رساله مورد نزاع، چنین آغاز می‌شوند: «اللفظ اما ان یعتبر بالنسبه الی تمام مسماه کالانسان بالنسبه الی الحيوان الناطق و هو دلالة المطابقة» و با این عبارت خاتمه می‌یابند: «لکنه کاذب لان التمساح لا یحرک فکة الاسفل عند المضغ بل فکة الاعلی». این رساله کم و بیش در ساختار منطق دو بخشی سامان یافته است و شامل ایساغوجی، قضایا، جهات قضایا، تناقض، عکوس، شرطیه‌ها، قیاس اقترانی، اختلاطات اشکال، قیاس استثنائی، توابع قیاس، قیاس خلف، دور، عکس و فصلی در استقراء نتایج است.

۱- تنها نسخه دانشگاه تهران به شماره ۷۰۱۰/۱ در این جا تمام می‌شود.

صحت انتساب هر دو اثر به ابن سینا

اثری که شامل سه بخش منطقیات، طبیعیات و الهیات است، با توجه به محتوا و همچنین شرحی که فخر رازی بر آن زده است به طور قطع از آثار شیخ‌الرئیس است. بررسی محتوایی این اثر و مقایسه آن با سایر آثار منطقی شیخ بیان‌گر این مدعاست. اما در صحت انتساب تکنگاری با نام *عیون‌الحکمه* جای تردید بلکه انکار است. مباحث مطرح شده، اصطلاحات موجود و همچنین برخی مثال‌هایی که در این رساله آمده است با روش ابن‌سینا نامأنوسند.

به عنوان مثال در غالب آثار منطقی شیخ «قیاس اقترانی شکل چهارم» بیان نشده و در برخی آثار، شیخ فقط به اجمال به آن اشاره کرده (*ابن‌سینا، ۱۳۲۹، ص ۴۱*) یا آن را همان شکل اول دانسته است و چهار ضرب منتج آن را برشمرده است.^۱ اما در اثر مذکور این قیاس جداگانه بیان شده و اختلاطات آن توضیح داده می‌شود. اختلاطات این قیاس در هیچ یک از آثار بوعلی دیده نمی‌شود.

اصطلاح «عرفیه» از اصطلاحاتی است که بناپه نقل خواجه طوسی (۵۹۸-۶۷۲) توسط فخر رازی وضع شده (*طوسی، ۱۴۰۳ هـ ج ۱، ص ۲۵۰*) و در آثار شیخ‌الرئیس نیست. این اصطلاح در جای جای این اثر به چشم می‌خورد. اما تقسیم قضیه در این رساله به شیوه آثار قبل از قرن هفتم است و قضیه طبیعی لحاظ نشده است. در حالی که اخذ قید «من حیث هو جزئه» در تعریف دلالت تضمن، زمان نگارش رساله را در سده هفتم تأیید می‌کند. از این گونه شواهد فراوان می‌توان نام برد.

نسبت الموجز الصغیر فی المنطق و عیون الحکمه

مواضع ابهام در نسبت بین *عیون‌الحکمه* و *الموجز الصغیر فی المنطق* با توجه به گزارش‌ها به این شرح است:

۱- ابن‌سینا، *مفاتیح الخزائن*، شماره برگ ۳۴.

- ۱- آیا الموجز الصغیر فی المنطق همان منطق عیون الحکمه است؟
- ۲- میزان اضافه شده بر الموجز الصغیر فی المنطق چه مقدار است؟
- ۳- این مقدار اضافی شامل چه مباحثی است؟
- ۴- آیا این مقدار افزوده شده متعلق به همین اثر است؟
- ۵- آیا الموجز الصغیر فی المنطق با بخش‌هایی پیوستی به صورت منطق عیون الحکمه در آمده است و یا عیون الحکمه به الموجز الصغیر فی المنطق تغییر یافته است؟

با بررسی دست‌نویس‌های موجود روشن می‌شود که منطق عیون الحکمه تقریباً همان الموجز الصغیر فی المنطق است.

توصیفی که در بیان تفاوت الموجز الصغیر فی المنطق و منطق عیون الحکمه آمده، حاکی از آن است که منطق عیون الحکمه مباحثی افزون بر الموجز الصغیر فی المنطق دارد. این میزان اختلاف گاهی تا سه فصل بیان شده و با چشم‌پوشی از این اختلاف، این دو اثر یکی دانسته شده است (مهدوی، ۱۳۳۳، ص ۱۸۳). این در حالی است که فقط نسخ ۹۶۷/۱ دانشگاه تهران، ۴/۷۵۵ استانبول، دانشگاه و عیون الحکمه چاپی تصحیح عبد الرحمن بدوی، حدود ۲۰ خط بیش از الموجز الصغیر دارند و نه سه فصل.

بنابر آنچه در پاورقی نمونه چاپی عیون الحکمه آمده است، ۲۰ خط اضافه تنها در دو نسخه^۱ (از چهار نسخه‌ای که مصحح آن اثر در اختیار داشته) موجود است و باقی نسخ عیون الحکمه فاقد این مقدار اضافی می‌باشند. بر مبنای تحقیق و تصحیح صورت گرفته^۲ مقدار اضافی در انتهای اثر دیگری با نام الاشاره فی المنطق یا تعالیق فی المنطق منسوب به ابن سینا نیز آمده است.^۳

۱- استانبول، احمد ثالث به شماره ۳۳۶۸ و واتیکان ۹۷۷/۷

۲- نگارنده بخشی از آثار منطقی ابن سینا را در دست تصحیح و انتشار دارد.

۳- برخوردارری و حبیبی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۵-۱۵۶.

شیخ‌الرئیس گاهی پیوست‌ها و ضمائم به برخی از آثار خویش افزوده است.^۱ در اثبات تعلیقه بودن این بخش اضافی به هر دو اثر *تعالیق فی المنطق* و *عیون‌الحکمه* به این موارد می‌توان استناد کرد:

۱- این مطالب در *آخر تعالیق فی المنطق* و هم در آخر برخی نسخ *عیون‌الحکمه* افزوده شده است و بی‌ربط به مطالب قبلی است.

۲- عنوان *تعالیق فی المنطق* نشانگر مجموعه‌ای از مباحث مجزا منطقی است، از این رو قسمت مذکور یادداشتی است که به انتهای دو اثر افزوده شده است.

۳- این مبحث کما بیش در آثار دیگر شیخ بیان شده است و در این قسمت جهت‌گیری آموزشی دارد و باید به عنوان اثری مستقل لحاظ شود. به هر روی، قسمت آخر نسخ ۹۶۷/۱ دانشگاه تهران، ۴/۷۵۵ استانبول، دانشگاه همچنین ۹۷۷/۷ واتیکان باید در ذیل نسخ *ناقص تعالیق فی المنطق* نیز قرار گیرد.^۲

نام اصلی رساله منسوب به ابن‌سینا

بنابر رأی بدوی در مقدمه *عیون‌الحکمه*، نام اصلی این اثر *الموجز* بوده است که به علت محتوای آن به *عیون‌الحکمه* اشتهار یافته است. درست بودن مدعای مذکور به این معناست که این اثر رساله‌ای مستقل و از تکنگاری‌های منطقی ابن‌سینا انگاشته شده است، که نام *الموجز* دارد. رساله *عیون‌الحکمه* شامل سه بخش است و این نام بر هر سه بخش آن اطلاق شده است.

امکان این که بخش منطقی *عیون‌الحکمه* به دلیل اهمیت بیشتر، نگارش مستقل یافته و سپس نام *الموجز* بر آن نهاده شده باشد بیش از این امکان است که اثری

۱- ابن‌سینا، ۱۳۳۹، قسمت موجهات.

۲- برای این اثر در مجموع فهرس، ۵ نسخه گزارش شده است که سه نسخه ذکر شده در متن همچنین نسخه آستان قدس رضوی به شماره ۱۱۰۸۳/۲ که حاوی قسمت‌هایی از متن «الاشاره فی المنطق» هستند نیز باید در ذیل نسخ آن قرار گیرند.

منطقی با نام *الموجز توسط شیخ‌الرئیس مستقلاً* نگارش یافته و سپس بر سر دوبخش دیگر طبیعیات و الهیات، که *عیون‌الحکمه* نام دارند، آمده باشد. لذا به نظر می‌رسد منطق *عیون‌الحکمه* به دلیل اهمیت به صورت مستقل نیز نگارش یافته و *الموجز* نام گرفته است. استقلال یافتن بخشی از یک کتاب به دلیل اهمیت آن در تاریخ علوم دوره اسلامی سابقه دارد. به عنوان مثال بخشی از حواشی دوانی و دشتکی به شرح قدیم *تجريد الاعتقاد* به دلیل اشمال بر مسئله مهم شبیه «کل کلامی کاذب» به نحو مستقل نسخه‌برداری شده و رواج یافته است (دوانی و دیگران، ۱۳۸۶، مقدمه مصحح).

یافته‌های پژوهش

دو اثر مختلف به نام *عیون‌الحکمه* وجود دارد: رساله‌ای شامل سه دانش منطق، طبیعی و الهی و رساله‌ای تکنگاری در منطق. طبق فهرست‌نگاری‌های موجود هر دو منسوب به ابن‌سینا است. رساله اخیر نمی‌تواند اثر شیخ‌الرئیس باشد. در فهرست‌نگاری‌های متأخر بین دو اثر متفاوت هم نام خلط شده است. *الموجز و الموجزه فی المنطق* دو رساله تکنگاری متفاوت از آن ابن‌سینا است. اثر *الموجز الصغیر فی المنطق* و منطق *عیون‌الحکمه* یکی هستند و اختلاف برخی نسخ آن‌ها در ضمیمه بعد از آن است. این ضمیمه در انتهای اثر دیگری از ابن‌سینا به نام *تعالیق فی المنطق* نیز آمده است. نام اصلی اثر متعلق به ابن‌سینا *عیون‌الحکمه* است و نام *الموجز* به نگارش مجدد قسمت منطق آن اطلاق شده است.

پیشنهاد می‌شود برای تصحیح این اثر، پیوست پایانی، جزء *عیون‌الحکمه* قرار داده نشود بلکه اسامی *الموجز* و *عیون‌الحکمه* دو نام برای یک اثر لحاظ گردند.

منابع و مأخذ

- ✓ ابن ابی اصیبعه موفق الدین ابی العباس، *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*، بیروت، دارالمکتبه الحیاه، ۱۹۶۵
- ✓ ابن سینا، حسین بن علی، *الاشارات و التنبیہات*، به کوشش محمود شهابی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۹
- ✓ همو، *تعالیق فی المنطق*، استانبول، یونیورسیتی، ۴۷۵۵
- ✓ همو، *تعالیق فی المنطق*، تهران، کتابخانه دانشگاه تهران، ۹۶۷/۱ (بعد از عیون الحکمه) (ناقص)
- ✓ همو، *تعالیق فی المنطق*، مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۱۰۸۳/۲
- ✓ همو، *الشفاء (المنطق)*، به تحقیق احمد فؤاد الالهوانی، قم، منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۴هـ
- ✓ همو، *عیون الحکمه*، تصحیح عبدالرحمن بدوی، قم، انتشارات بیدار، ۱۴۰۰هـ
- ✓ همو، *عیون الحکمه*، استانبول، جارالله، ۱۴۴۱هـ
- ✓ همو، *عیون الحکمه*، استانبول، دانشگاه، ۴۷۵۵/۴
- ✓ همو، *عیون الحکمه*، استانبول، طوپ، احمد، ۳۴۴۷/۱۵
- ✓ همو، *عیون الحکمه*، استانبول، نور عثمانیه، ۴۸۹۴ (دو دستنویس)
- ✓ همو، *عیون الحکمه*، تهران، کتابخانه دانشگاه تهران، ۹۶۷/۱
- ✓ همو، *عیون الحکمه*، تهران، کتابخانه دانشگاه تهران، ۷۰۱۰/۱
- ✓ همو، *مفاتیح الخزان*، تهران، کتابخانه ملک، ۴۶۴۳/۱
- ✓ همو، *الموجز الصغیر*، استانبول، دانشگاه، ۴۷۵۵/۱
- ✓ برخورداری، زینب، حبیبی، نجفقی، «گزارش تحلیلی از رساله *تعالیق المنطق ابن سینا*»، تهران، دو فصلنامه تخصصی حکمت سینوی (مشکوه النور)، سال ۱۲، شماره ۴۰، پائیز و زمستان ۱۳۸۷
- ✓ تهرانی، آقا بزرگ، *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، تهران، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۳

- ✓ حسینی اشکوری، سید جعفر و حسینی اشکوری، سید صادق، *فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی*، قم، انتشارات مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۷۷
- ✓ دانش پژوه، محمد تقی، *فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۷
- ✓ دانش پژوه، محمد تقی، افشار، ایرج، *فهرستواره کتابخانه مینوی*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۳
- ✓ دوانی، دشتکی و دیگران، *دوازده رساله در پارادکس دروغگو*، مقدمه تصحیح و تعلیقه احد فرامرز قراملکی، تهران، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۶
- ✓ رازی، فخر الدین، *شرح عیون الحکمه*، مصر، مکتبه الانجلو المصریه، ۱۴۰۰هـ
- ✓ طوسی، خواجه نصیر الدین، *شرح الاشارات - حل المعضلات الاشارات*، بی‌جا، المطبعه آرمان، ۱۴۰۳هـ
- ✓ فرامرز قراملکی، احد، «*الاشارات و التنبيهات سرآغاز منطق دو بخشی*»، آیین پژوهش، شماره ۲۴، ۱۳۷۳
- ✓ فنواتی، الاب جورج شحاته، *مؤلفات ابن سینا*، مقدمه للدكتور ابراهيم بك مدكور، قاهره، دارالمعارف، ۱۹۵۰م
- ✓ کدیور، محسن، *دفتر عقل (مجموعه مقالات فلسفی و کلامی)*، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۷
- ✓ همو، *کتابشناسی جامع ابن سینا*، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، زیر چاپ
- ✓ کدیور، محسن و نوری، محمد، *ماخذ شناسی علوم عقلی* (منابع چاپی از ابتدا تا ۱۳۷۵)، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۸

- ✓ — فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، عبدالحسین حائری، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۵۰
- ✓ — فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، زیر نظر: ایرج افشار و محمد تقی دانش پژوه، با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۵۲
- ✓ — فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، تهران، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۲
- ✓ — فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸
- ✓ مهدوی، یحیی، فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۳
- ✓ نامعلوم، عیون‌الحکمه، تهران، کتابخانه ملک، ۴۶۴۴
- ✓ نامعلوم، عیون‌الحکمه، تهران، کتابخانه مجلس شورای ملی، ۲۷۰۲
- ✓ نامعلوم، عیون‌الحکمه، قم، کتابخانه میراث ارموی، ۳۷۵۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی